

Rayhan ABLAEVA

TÜRKLERDE VE KAZAKLARDA MESAFE BİLDİREN GENEL UZUNLUK ÖLÇÜLERİ

Бұл мақалада түрік және қазақ тілдеріндегі «жақын қашықтықты» білдіретін ұзындық өлшем бірліктері жайлы сөз болады.

В статье говорится «близком расстоянии» (меры длины) единицы измерения длины а казахском и тюркском языках.

1. Yakın Mesafeyi İfade Eden Kelime Ve İfade Kalıpları

Bir dildeki uzunluk ölçü birimleri belirttiği anlam bakımından iki ölçüyü, yakınlık ve uzaklığı belirtirler. Dolayısıyla bu tür ölçü birimlerini belirten deyim ve ifade kalıplarını yine iki grup altında incelemek mümkündür:

1. Yakınlık ifade eden kalıplar.
2. Uzaklık ifade eden kalıplar.

Dilde en çok rastlanan ve uzunluk, mesafe belirten deyimlerin hepsi de ya uzaklık, ya yakınlık belirtmektedir.

Örneğin, Türkiye Türkçesinde *aşıt* kelimesi – *uzak, göziün göremediği yer* manasında uzaklık belirtirken, *dibayak* kelimesi ise yakınlık ifade etmektedir. Bunun gibi Kazak Türkçesinde *ayaq astında* deyimini yakınlık bildirir, *awlaq* kelimesi ise uzaklığı ifade etmektedir. Bunun gibi deyimler bütün Türk lehçelerinde mevcuttur.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesindeki uzunluk belirten ölçü birimlerinin ortaklığını, benzerliğini ve farklılıklarını ortaya koymaktır. Bunun için önce yakınlık belirten deyimleri, sonra onların iki dile de ortak olanlarını ele alacağız, ondan sonra birbirinden farklılık arz eden deyimler üzerinde duracağız.

Kazak Türkçesinde:

gözle görebilecek yer, yakın yer anlamına gelen *ayaq astında*;

çok yakın mesafe anlamına gelen *qarga adım jer*;

yakın yer anlamına gelen *juwıq mañda*;

elle ulaşabilecek yer, çok yakın yer anlamına gelen *qulaş (iki kol ucu arasındaki uzunluk ölçüsü) sozım jer*;

çok yakın yer anlamına gelen *tap-tayaw jer*;

göziün görebileceği yer anlamına gelen *köz körim jer* deyimleri mevcuttur.

Türkiye Türkçesi ağızlarında ise,

pek yakın yer anlamına gelen *komşu kapısı*;

çok yakında, hemen yanında, yanı başında anlamına gelen *burnunun dibinde*;

elin erişebileceği yer anlamına gelen *el erimi*;

birbirine çok yakın mesafede anlamına gelen *adım başına* deyimleri mevcuttur.

Bu grup altında ele alınan deyim ve tabirlerin bir kısmı iki lehçede şekil bakımından birbirine benzememiş, ama anlam bakımından benzerlik arz etmektedir. Onlar:

Kazak Türkçesinde,

yakın yer anlamına gelen *tayaq tastam jer*;

yakın yer anlamına gelen *börük (hayvan derisinden yapılmış giysi) tastam jer*;

kögenin uzunluğu kadar uzunluk anlamına gelen *kögen* (kısa ipler bağlanmış, ucu bükümlenmiş uzun halat) *boyı*;

uzak değil, yakın anlamına gelen *qır astında*;

o kadar uzak değil anlamına gelen *qırıq qadam jer*;

soyıl ulaşabileceği uzaklık anlamına gelen *soyıl* (silah olarak kullanmaya yarayan uzun ağaç) *salım jer*;

yakın yer anlamına gelen *tay şaptırım jer*;

yakın yer anlamına gelen *taman*;

yakında anlamına gelen *tarmas, tayaw* deyimleri mevcuttur.

Türkiye Türkçesi ağızlarında,

yakın yer anlamına gelen *çalım*,

orada, yanında, yakınında anlamına gelen *ekire*,

yön, yakın anlamına gelen *kıt*,

az açık, aralık anlamına gelen *kıynaşık*,

yön, ön, yakın, kıyı anlamına gelen *uğur*,

yakın anlamına gelen *yaviğ, yavuk*,

çok yakında anlamına gelen *aşam zabah*,

pek yakın yer anlamına gelen *komşu kapısı¹*,

hemen yanında, çok yakınında anlamına gelen *yanı başında*,

çok yakın mesafe anlamına gelen *adım başına* deyimleri mevcuttur.

Bunların dışında organlarla ilgili olarak meydana gelen Türkiye Türkçesi ve ağızlarında *işitebileceği kadar yakınlık* anlamına gelen *kulağı erimi, çok yakınında, hemen yanında, yanı başında* anlamına gelen *burnunun dibinde², yakın yer, yakınında olan, yakınındaki, ortalık, orta yer* anlamına gelen *ayağ ucu, gözüün görebildiği kadar uzaklık* anlamına gelen *ırım* ifadelerin, Kazakçadaki *çok yakın yer* anlamına gelen *qarıs jer, yakın yer* anlamına gelen *qol sozım, çok yakın yer* anlamına gelen *qol usımım, yakın yer* anlamına gelen *iyek (iki ağacın ortasını birleştirecek uzun ağaç) artpa, gözle görebileceği uzaklık, uzak değil* anlamına gelen *köz körim jer, göz jeter [körim, şalım] jer, çok yakın* anlamına gelen *qulaş sozım jer* deyimleri mevcuttur.

¹ Doğan, A. Açıklamalı ve Örnekleriyle "Deyimler Sözlüğü". Akçağ yay., Ank., 2000, s.129

² Doğan, A. Açıklamalı ve Örnekleriyle "Deyimler Sözlüğü". Akçağ yay., Ank., 2000, s.34

Yakınlık, uzaklık ve mesafeyi ifade eden deyim ve kalıplaşmış kelimeler üzerine yapılan araştırmaların bazılarında halk ölçü birimlerinin tahminen metrik ölçüleri de verilmeye çalışılmıştır. Mesela, Babayqumar Qıyanatılı kendi araştırmalarında yakınlık ifade eden deyimleri ve kalıplaşmış kelimeleri günlük hayatta kullanılan ölçülerle karşılaştırarak belirtmektedir.³

Mesela,

kamçımın sabı kadar uzunluk anlamına gelen *qamşımın sabımday*;

qırıq boyu kadar uzunluk anlamına gelen *qırıq boyı* (5-6 metre);

halat uzunluğunda anlamına gelen *arqan boyı* (15 metre);

deve kılından yapılan halat uzunluğunda anlamına gelen *qom arqan boyı* (6-8 metre);

çok küçük bir uzunluk ölçüsü anlamına gelen *tartpa arqan boyı* (18-25 metre);

kapıyla evin üst köşesi arasında kalan mesafe kadar anlamına gelen *esik pen tördey*;

soyıl ulaşabileceği uzaklık anlamına gelen *soyıl* (silah olarak kullanmaya yarayan uzun ağaç) *salım jer*;

çok yakın anlamına gelen *qoyan qoltıq jer*;

bir kilometrelik yer anlamına gelen *bir şaqırım jer* (700 metre);

atları sağdığımız zaman kullanılan halat uzunluğunda anlamına gelen *jeli arqan boyımday*;

çok yakın, yaklaşık bir kement boyu kadar yer anlamına gelen *biye bauday*;

çok küçük bir uzunluk ölçüsü anlamına gelen *arqan aynalasımday* (30-50 metre);

bir halat uzunluğunda anlamına gelen *arqanday*;

çok ince anlamına gelen *ıynenim jasuwımday*;

çok küçük, çok ince anlamına gelen *ultaraqtay* kavramlarını vermiş.⁴

Ama bütün bunlara rağmen halk ölçülerinin belli bir matematiksel hesaplara göre belirlenmesinin bölgeye, o bölgede yaşayan insanların yaşam biçimine göre değişkenlik gösterebileceğini de ayrıca belirtmek gerekir.

2. Uzak Mesafeyi İfade Eden Kelime Ve İfade Kalıpları

Bilindiği üzere dilde mesafe belirten deyimlerin hepsi uzaklık veya yakınlık bildirir. Şunu kesin olarak söyleyebiliriz ki, dilde uzaklık belirten ifade kalıpları, yakınlık belirten deyimlere nazaran çokluk arz etmektedir. Örneğin, Türkiye Türkçesi ağızlarında çok uzağı belirtmek için *tavşanın suyunun suyu* deyimini kullanılır. Söz konusu deyim *gözün göremediği, sesin ulaşamadığı, uzakta* anlamını vermektedir. Bazen hayali bir uzaklık anlamına da gelmektedir.

³ Qıyanatılı, B. Qazaq Halqının Dastürlük Ölşemderi. Ana Tili, 1995, s.5

⁴ a.g.e., s. 5

Bunun gibi Kazak Türkçesinde de *uzak, çok uzak* anlamına gelen *qırıq küñşilik jer (kırk günlük yer)* tabiri mevcuttur. Eskiden göçebe hayat süren Kazaklar bir yayladan diğerine göçerken, bazı bölgelere haberci gönderirken yolculuk bazen aylar sürmüştür. Bundan dolayı Kazak Türkçesinde *qırıq küñşilik jer* ve *ayşılıq jer* tabirleri anlam olarak birbirine çok yakın bir ölçüleri oluşturmaktadır. İkisi de uzak yolu belirtmekle birlikte, köken bakımından da birbirine yakındır.

Qıdırbekuli Balğabek araştırmasında uzunluk ifade eden deyim ve ifadeler destanlarda da rastladığını söz etmektedir. Örneğin, *uzak, irak, çok uzak* anlamına gelen *qıbay* tabiridir.

Qobilandı Batır destanından örnek almıştır.

Köp kâpirdiñ qıyawı, japanda qondı *qıbayğa*. (kafirin birçoğu, düze yerleşti uzağa)⁵

Kazakçada *ücrä bölge, sınır ucunda* anlamına gelen *şalğay* tabiri de mevcuttur. Bu ölçü kavramının karşılığı olarak Türkiye Türkçesi ağızlarında yaşayan ve ölçüyü belirten *batı* tabiri vermek mümkündür. Çünkü söz konusu iki tabir de çok uzağı belirtmektedir.

Türkiye Türkçesinde,

uzak, irak anlamına gelen *açık*, (Bu su evden çok uzak.)

tepenein arkası, tepenin görünmeyen yeri anlamına gelen *ağdırık*,

uzun anlamına gelen *ainlı, ağımlı*,

uzak anlamına gelen *aralı*, (Bu iki taş birbirine çok aralı.)

evlerde ilk kapı ile ikinci kapı aralığı anlamına gelen *aralık gapı*, (Aralık gapıdan odun al da gel.)

ortalık, ara yer anlamına gelen *arasat*, (Ev dağıldı, çocuk arasatta kalacak.)

aralıklı anlamına gelen *adık*,

metre anlamına gelen *arşun*,

yüksek yer anlamına gelen *astarak, arıstak*,

uzak, gözüün göremediği yer anlamına gelen *aşıt*, (Buradan aşıt yere gitme.)

uzak anlamına gelen *avkan*, (*Avkandan geldim.*)

ortalık yer, ayak altı anlamına gelen *ayağaltı*,

uzun anlamına gelen *zongaç*,

upuzun anlamına gelen *zirzıba*,

uzak anlamına gelen *batı*, (O mahalle bize batı görünmez.)

güneş görmeyen yer anlamına gelen *zımak yer*,

yerin dibini anlamına gelen *zımara*,

çok uzak, sonsuz anlamına gelen *ağarı*,

aralıklı, uzak anlamına gelen *aralı*,

tepe arkası anlamına gelen *aşut*,

öte, uzak anlamına gelen *ete*,

⁵ Qıdırbekuli, B. Tügel Sözdüñ Tübi Bir. Qazaq Universiteti, A., 1993, s.71

uzak anlamına gelen *ırah*,
çok uzak anlamına gelen *ıldar*,
ara, aralık anlamına gelen *konsuk*,
iki dağ arası, vadi anlamına gelen *koyak* deyimleri mevcuttur.

Türkiye Türkçesi ve Kazakçadaki mesafeyi belirten ifadelerin bir kısmını duygu içerikli tasvirsel ifadeler oluşturmaktadır. Dil biliminde dildeki bazı kelimelerin semantik ve statistik (uslup) bakımından bazı görevler üstlenerek belli bir anlam ifade ederler ve bunlara da emosyonel-eksfresif kelimeler veya duygu içerikli tasvirsel kelimeler denilmektedir.⁶ Bunların arasında yukarıda da belirttiğimiz gibi *uzak* mesafeyi belirten kelimeler de mevcuttur. Türkiye Türkçesindeki *ta – uzak, çok uzak, anlatılamayacak kadar uzaklık* anlamına gelen, aynı şekilde Kazakçadaki *sonaw, tüü anlatılamayacak kadar uzak mesafeye* işaret etmektedir. Bu örneklerden görüldüğü üzere her iki lehçede de tasviri düşünceler ifadesinde bazen ortak yaklaşımlar izlenmektedir. Yani hem Kazakçada hem Türkiye Türkçesinde bazen mesafenin çok uzak olduğunu ifade eden kelimelerin uslupsel fonksiyonlarına da başvurularak emosyonel-eksfresif kelimelerden yararlanılmaktadır.⁷

Sonuç olarak, Türkiye Türkçesi ağızlarında ve Kazakçadaki uzaklık ve mesafe anlamlı ifadeler karşılaştığında anlam bakımlarından birbirine yakın veya denk düşen ifade kalıpları ve deyimlere çok sayıda rastladık. Söz konusu deyimlerin belli bir ölçüde olmadığını, yani uzaktan anlatılamayacak kadar uzaklığa kadar rastladığımızı da unutmak mümkün değildir.

KAYNAKÇA

1. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Cilt-II, (Deyimler Sözlüğü), İnkılap, İstanbul, 1991
2. Batırlar Jırı, Cilt-II, Jazuşı, Almatı, 1961
3. Batırlar Jırı, Cilt-VI, Jazuşı, Almatı, 1990
4. Etimologiçeskiy Slovar Türkskih Yazıykov. Obşetürksiye iy Mejtürksiye Osnoviy Na Glasniye, Nauka, Moskva, 1974
5. Frazologiçeskiy Slovar Russkogo Yazıyka, İzdatelstvo Russkiy Yazıy, Moskva, 1978
6. Qazaqstan Ulttıq Ensiklopediya, Cilt-II, Qazaq Ensiklopediyasınıñ Bas Redaksiyası, Almatı, 1999
7. Qazaq Tiliniñ Tüsindirmeli Sözdigi, Cilt-V, Gılım, Almatı, 1980
8. Lingvistiçeskiy Enstiklopediçeskiy Slovar' (Ed.: Yartseva V. N.), Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva, 1990
9. Slovar Ruskogo Yazıyka, Gosudarstvennoe İzdatelstvo İnostranniyh i Hasiyonalniyh Slovarey, Moskva, 1953
10. Türkiye'de Halk Ağzından "Derleme Sözlüğü", Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993, Türk Dil KURUMU Yayınları sayısı: 211 / I-XI.
11. Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumları Yayınları, Ankara, Cilt-I-II, 1998
12. *Ahmedova, J.Ş.* Kazahskiye Narodniye Naimenovaniye Ponatii Ob İzmereniyah, D.T. Almatı, 1975, AN KazSSR. Institut Yazıykoznanıya.

⁶ Bolğanbayulı, A., Qalıulı, Ğ. Qazirgi Qazaq Tiliniñ Leksikologiyası men Frozeologiyası. Sanat, A., 1997, s.178

⁷ Lingvistiçeskiy Enstiklopediçeskiy Slovar' (Ed.: Yartseva V. N.), Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva, 1990 s. 591

13. *Ahanov, Kaken*. Til Biliminin Negizleri, Sanat, Almatı, 1993
14. *Aksoy, Asim Ömer*. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Cilt-I, Atasözleri Sözlüğü, İnkılap Kitabevi Yayını, İstanbul, 1988.
15. *Aksoy, Asim Ömer*. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Cilt-II, Deyimler Sözlüğü, İnkılap Kitabevi Yayını, İstanbul, 1988.
16. *Aqçoşqarov, E.* Qadak, Arşın, Sigara, Buka, Almatı Aqşamı, 2000
17. *Ata, Aysun*. Nehcül –Feradis, Dizin – Sözlük, Cilt-III, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1998
18. *Berdıbay, Rahmanqul*. Epos – El qazınası, Rauan, Almatı, 1995
19. *Bolğanbayuh, A., Qaluh, Ğ.* Qazirgi Qazaq Tiliniñ Leksikologiyası men Frozeologiyası, Sanat, Almatı, 1997.
20. *Doğan, Ahmet*. Açıklamalı ve Örnekleriyle “Deyimler Sözlüğü”, Akçağ yayınları, Ankara, 2000
21. *Eyüboğlu, İsmet Zeki*. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, Sosyal yayınlar, İstanbul, 1998
22. *İbirayev, Şakir*. Epos Alemi, Ğılım, Almatı, 1993
23. *İmanaliyeva, Rabıma B.* Etnolingvistiçeskiye Voprosıy İzuçeniya Sredstv Vıyrajeniya Prostranstvennoy Oriyentatsii v Kazahskom Yazıyki. D.T., Almatı, 1989
24. *Januzaqov, Telqoja*. Qazaq Tiliniñ Sözdigi, Daik-Press, Almatı, 1999
25. *Johanson, L.* Türk Dili Haritası Üzerine Keşifler. Ankara, Grafiker, 2000
26. www.google.com.tr

REZUME

R.ABLAEVA (Turkistan)
MEASUREMENTS OF LENGTH IN TURKISH AND
KAZAKH LANGUAGES

The article deals with the measurements of Length in Turkish and Kazakh languages which determine “near directions”